

Muhammadjon MAMAJONOV,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: Muhammadjon706@mail.ru
(ORCID: 0000-0003-3773-0552)

FarDU professori G.Z.Roziqova taqrizi asosida

IDROK VA UNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

Аннотация

Bir predmet, hodisa haqida sezgi a'zolari orqali barcha ma'lumotlar onga qabul qilinadi, ular yaxlit holda jamlanib, ongda o'zlashtirilishi, so'ngra nutqda, faoliyatda aks etishi idrok jarayonining asosini tashkil qiladi. Bu jarayonning murakkabligi aks ettirishning subyektivligi bilan baholanadi, bir xil predmet, vaziyat shaxslar tomonidan turlicha aks ettirilishi – talqin qilinishi mumkin. Binobarin, idrok jarayonida sezgi, diqqat, xotira, tafakkur kabi psixologik jarayonlar, shaxsning tajribasi, hatto hissiyotlari ham ishtirok etishi mumkin.

Kalit so'zlar: muloqot jarayoni, idrok, kommunikativ jarayon, sixologik jarayonlar, shaxsning tajribasi, muloqotning perseptiv tomoni, apperpsiya.

ВОСПРИЯТИЕ И ЕГО ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Вся информация о предмете или событии поступает в сознание через органы чувств, собирается в целом, усваивается в сознании, а затем отражается в речи и деятельности и составляет основу процесса восприятия. Сложность этого процесса оценивается субъективностью отражения, один и тот же предмет, ситуация могут быть отражены - по-разному интерпретированы индивидами. Следовательно, в процессе восприятия могут быть задействованы такие психологические процессы, как интуиция, внимание, память, мышление, личный опыт и даже эмоции.

Ключевые слова: Процесс общения, восприятие, коммуникативный процесс, психологические процессы, индивидуальный опыт, перцептивная сторона общения, апперцепция.

PERCEPTION AND ITS PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS

Annotation

All information about an object or event enters consciousness through the senses, is collected as a whole, assimilated in consciousness, and then reflected in speech and activity and forms the basis of the perception process. The complexity of this process is assessed by the subjectivity of reflection; the same object or situation can be reflected - interpreted differently by individuals. Consequently, the process of perception may involve psychological processes such as intuition, attention, memory, thinking, personal experience and even emotions.

Key words: Communication process, perception, communicative process, psychological processes, individual experience, perceptual side of communication, apperception.

Kirish. Muloqot jarayonida suhbatdoshlarning idroki bilan bog'liq jihatlari ham aks etadi, suhbatga kirishayotgan inson o'z idroki doirasida fikrlaydi, muloqot qiladi. Bunda suhbatdoshning nutqini tushuna olish ahamiyatlidir. Chunki nutqni tushunish uni idrok qilish uchun yo'l ochadi. Birgalikdagi faoliyatning muvaffaqiyatli ro'y berishi ko'p jihatdan kommunikativ jarayon ishtirokchilari bir-birini qanday idrok etayotgani, har bir ishtirokchida boshqa ishtirokchi haqida qanday tasavvurlar shakllanayotganligiga bog'liq. Bu esa muloqotning perseptiv tomonini o'rganish zaruriyatini vujudga keltiradi. Kishilarning bir-birini idrok etish jarayoni muloqotning ajralmas qismi bo'lib, u muloqotning perseptiv tomonini tashkil etadi [3]. I.Zemnyaya matni va nutqni tushunishning uch bosqichi mavjudligini ta'kidlaydi:

1. Boshlang'ich bosqich. Bu bosqichda tinglovchi nutqning nima haqida ekanligini, muloqotning mavzusi nima ekanligini tushuna oladi, biroq masalaning mohiyatini anglay olmaydi.

2. Semantik tushunish bosqichi. Bu bosqichda tinglovchi tomonidan nafaqat nutqning nima haqidaligi, balki nima gapirilyotgani, masalaning mazmuni ham tushuniladi.

3. Yuqori bosqich. Ushbu bosqichda nutqning nima haqidaligi, mohiyati, mazmuni bilan bir qatorda nutqning nima uchun yaratilganligi, qanday lisoniy vositalardan foydalanilganligi ham idrok etiladi [1]. Aynan shu bosqichlar muloqotning samarali kechishini belgilovchi bosqichlar sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Muloqotda adresant tomonidan yuborilgan xabar doim ham ko'zlanganidek tushunilmasligi mumkin. Bunda adresantning idroki, saviyasi ahamiyatlidir. Professor S.Mo'minov tinglashning inson psixologiyasi bilan bog'liq xususiyati sifatida har kim o'zi xohlagan narsani eshitishini keltirib o'tadi [2]. Xabarni yetkazishda so'zlovchi boshqa ma'noni nazarda tutgan, lekin tinglovchi umuman boshqa ma'noda tushungan bo'lishi mumkin, bu so'zlovchi va tinglovchi idrok darajasining turlichaligi bilan bog'liq sanaladi.

Po'lat ota mahalladoshlariga vaziyatni tushuntirdi, "elga kelgan to'y", dedi g'amgin bir alfozda.

Nima, har kuni paxta terarmidik soqolimizni selkillatib, xo'jako'rsinga bir aylanib beramiz-da, – dedi bu xil ishlarni ko'raverib eti qotib ketgan oqsoqollardan biri.

– Har kuni biz termaymiz, to'g'ri, lekin bolalarimiz teradi-ku! – dedi Po'lat ota – "boshlang'ich sinflardan tashqari hamma maktab bolalari ertadan paxta yig'im-terimiga!" degan topshiriq ham keldi, Sotvoldivoy. Bunga nima deysan? Ertadan Ochil karnay ham ko'chada aylana boshlaydi. Aylanib, paykaldan tashqarida bitta odam ko'rsa, og'ziga karnayini tutib hayqirgancha, mashinasi bilan naq ustiga bostirib boradi. Borib, "Nega dalada, xalqning yonida emassan? Yo partiyaga, hukumatimizning paxta siyosatiga qarshimisan?.." deya baqirib, barini oldiga solib dalaga haydaydi.

– Tushunmadim, – gap boshladi soqol qo'yib, qo'lga hassa tutib olgan Erboy ota. – tushunmadim seni, oqsoqol, bu

bilan nima demoqchisan? Paxtani termaylik, raykomni, hukumatni chaqirig'iga "labbay" deb javob bermaylik, demoqchimisiz? Yana mahalla oqsoqoli bo'lib!..

Muloqotdan keltirilgan parchada yaqqol namoyon bo'ladi, Erboy Po'lat otaning fikrini noto'g'ri idrok etadi, natijada o'z talqinini verbal vositalar yordamida ifoda qiladi. Tushunmadim deb takrorlash ayni paytda ham idrok eta olmaganlik, ham ta'kid ma'nosini bildiradi, Erboy so'roq gaplardan foydalanish orqali o'zining qanday tushunganini bildirishga urinadi.

To'porining rus tiliga oid so'zni bilmasligi uning idrokiga ta'sir qilib, nutqiga ta'sir ko'rsatadi va suhbatdoshini tushunmasligiga sabab bo'ladi. Saidqul ham uning tushunmasligini bilgan holda, "geniy" so'zini o'z ma'nosida emas, "shinavanda" deb tarjima qilib beradi. Bundan tashqari, termin yoki maxsus sohalarga oid so'zlarni tushunmaslik ham aynan idrok jarayoni bilan bog'liq hodisa sanaladi: Jonivor xomroq bo'lsa qiynab qo'ymay, deb xavotir olib, jilovni tortgan edim, To'pori tag'in dalda berdi:

Beshinchiga uravering, Saidqul aka!

Qanaqa beshinchga? – dedim tushunmay.

Beshinchi tezlikka-da, dedi To'pori xoxolab. – sovitilgan ot, qo'rqmang, Saidqul aka! (Murod Muhammad Do'st, Lolazor)

Tahlil va natijalar. Idrok qilish, tushunish uchun inson ongida ma'lum bilimlar, tajribalar bo'lishi talab etiladi. Insonda mavjud bilim va tajribalar muloqotning to'g'ri idrok qilinishi uchun ahamiyatlidir. Yuqoridagi misolda Saidqul chavandozlar nutqida ham mashina tezligiga o'xshatib beshinchi tezlik kabi terminlar qo'llanishini tushunmaydi. Bu esa uzatilgan xabar ma'nosining idrok etilishini qiyinlashtiradi. Shu sababli idrokka xos yana bir hodisa – appersepsiya ham muhim sanaladi. Tagma'noni tushunmaslik ham bevosita idrok jarayoni bilan bog'liq bo'lib, muloqotda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida tushunmovchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi:

Bobur otini Qosimbekning otiga yaqinlashtirib, past ovoz bilan so'radi:

– Asirlardan xabar olishga odam tayinlandimi?

Qosimbek bu savolning yashirin ma'nosiga tezda tushuna olmadi. – Amirzodam, qaysi asirlarni aytursiz?

Bobur otasi tengli Qosimbekning oldida qallic'ini tilga olishdan uyalar edi. U allanechuk iymanib qovog'ini solganidan Qosimbek gap nimadalgini fahmladi-yu: –Ha, asirlarmi? – deb Bobur aytolmagan so'zni o'zi aytdi. – Bu ishga No'yon Ko'kaldoshni tayin etgaymen. (Pirimqul Qodirov, Yulduzli tunlar, 129-bet)

Tagma'noni, bildirilmoqchi bo'lgan fikrning asl mohiyatini tushunish uchun ham oldindan ma'lum tajriba, bilimga ega bo'lish, ham yuqori idrok qilish qobiliyatini egallash talab etiladi. Aks holda, muloqotda tushunmovchiliklar yuzaga kelishi yoxud suhbat umuman uzilib qolishi ham mumkin. Tagma'no aks etgan so'z u'yinini tushunmaslik ham idrok darajasi bilan bog'liq. Idrok, yuqorida ta'kidlanganidek, murakkab psixik jarayon sanaladi. Idrokka xos hodisalardan biri appersepsiya hodisasidir.

Appersepsiya – idrok jarayonining shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman ruhiy hayotining barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafvutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zining bilimi, saviyasi, nuqtayi nazari, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar [5]. Appersepsiya hodisasi muloqotda ham alohida o'rin tutadi. Muloqotning muvaffaqiyati suhbatdoshlarning appersepsiyasiga ham bog'liqdir. V.Belyanin appersepsiya mexanizmining retsipient, ya'ni tinglovchining muloqot jarayonidagi faolligi bilan bog'liqligini e'tirof etadi: "Aynan oldingi tajriba frazaning retsipient tomonidan qanday anglanishiga ta'sir ko'rsatadi" [1].

Muloqotning adekvatligini belgilovchi eng muhim omillardan biri bu kommunikantlarning umumiy bilim fondining mavjudligi, ramziy vositalarning umumiyliigi va ijtimoiy tajribaning muayyan umumiyligidir. Shu bilan birga, muayyan milliy tildan foydalanishda muloqotning o'ziga xosligi quyidagilardan iborat: 1) ma'lum bir tilning grammatik

qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan nutq zanjirini qurishning o'ziga xosligi va 2) tasvirlarning o'ziga xosligi, muayyan milliy madaniyat obyektlarini aks ettiruvchi ong [4].

Muhokama. Idrok uchun muhim jihatlardan biri ma'lum bilimlarga ega bo'lish sanaladi, shu sababdan ham muloqotda appersepsiya ahamiyatlidir. So'zlovchi suhbatdoshi haqida zaruriy ma'lumotlarga ega bo'lmasa ham, muloqotda o'zaro tushunmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

"Tushda kechgan umrlar" asarida rus millatiga mansub Grisha Toshkentga ko'chib kelgach, o'zbeklar udumlarini bilmagani va o'zbeklar haqida noto'g'ri tasavverga ega bo'lgani sababli qo'shnisining gaplarini tushunmaydi, idrok eta olmaydi:

...Ehtiyotkorlik bilan kalitni buradi. Ostonada boshiga do'ppi, egniga ko'k to'n kiygan qariya turar edi. Qo'lida qappaygan sellofan xalta. Qiziq, Grishaning qo'lidagi boltaga qayrilib ham qaramadi.

– Xo'sh? – dedi Grisha "gapni cho'zma!" degan ma'noda.

– Gap bunday, qo'shni... – Qariya vazminlik bilan muqaddimani uzoqdan boshladi. – Men Ahmadaliyevman. Bugungi to'yingni egasi. O'g'limni uylantirdim (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar).

Qariya muloqot davomida Grishani to'yga taklif qilib chiqsa, Grisha uyda yo'q bo'lgani, o'zining rus maktabda o'zbek tilidan dars bergani, farzandining to'yi uchun bir umr ter to'kib mehnat qilgani, bolalarini internatsionalizm ruhida tarbiyalagani, to'y kuni Grishaning noto'g'ri harakat qilganini tushuntirishga harakat qiladi. Keyin esa bir millatning udumlarini hurmat qilish zarurligini uqtirishga urinadi:

– Maqsad! – dedi Grisha tahdid bilan.

– Maqsad shuki, xalqning milliy udumlarini haqorat qilmang! – Qariya qo'lidagi sellofan qopchasini uzatdi. – Bu – sizning nasibangiz!

Grisha esankirab qoldi.

– Pora, deng! – dedi hushini to'plab. – Nima, meni sotib olmoqchimisiz?

Qariya allanechuk osoyishta kuldi.

– O'zbekda qo'shning haqi degan gap bor. Siz to'yda qatnashmadingiz (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar).

O'zbeklarda to'ylarga qo'shnini albatta taklif qilish zarurligi, to'yga qatnasha olmasa, unga nasiba olib kirilishi odati mavjudligini rus millatiga mansub Grisha tushunmaydi, chunki u bundan bexabar edi. Aksincha, Grisha o'zining o'zbeklar haqidagi tasavvurlariga asoslanib, qo'shni olib chiqqan narsani pora deb o'ylaydi. Grishaning tasavvuriga ko'ra, o'zbeklarning barchasi poraxo'r, ular pora berib ish bitirishni yaxshi bilishadi, butun mamlakatda "o'zbeklar ishi" ovoza bo'lgan, O'zbekistonni poraxo'rlardan qutqarish kerak. Ana shunday yanglish tasavvurlariga asoslangan holda Grisha qo'shnisining o'zbekona udumlarga amal qilishini pora berish sifatida tushunadi. Bu holat esa muloqotda verballashib, Grisha tomonidan Pora, deng! Nima, meni sotib olmoqchimisiz? gaplarining yuzaga chiqishi uchun asos vazifasini bajaradi. Demak, appersepsiya idrok bilan bog'liq hodisa bo'lib, appersepsiya yordamida insonlar o'z tasavvurlari, bilim, tajribalariga asoslangan holda muloqotga kirishadilar. Inson ongida mavjud bilimlar tilga ko'chib, verballashishida appersepsiya hodisasi ham muhim sanaladi.

Pastga tushsa, aksiga olib, yo'lak ro'parasidagi harrakda Klava xola o'tirgan ekan. Grisha uni yoqtirmas edi. O'lgudek ezma kampir!

Salom, Klavdiya Sergeevna! – dedi qaddini g'oz tutishga urinib. Klava xola ensasi qotib, yuzini o'girdi.

Kecha qanaqa "qahramonlik" ko'rsatganingni bilasanmi? – dedi qahr bilan.

Nima qipman?!

Ahmoq! – Klava xola olmadek mushti bilan xarrakni urdi.

– Nima haqqing bor birovnig to'yini buzishga!

Men? Men buzibmanmi! Grisha astoydil hayratlandi. – Anavining o'zi urdi-ku meni! Militsiyaga shikoyat qilaman!

Boraqol, dedi Klava xola achitib. Ko'ramiz, qo'lingdan nima kelarkan? Odamlarga o'xshab, to'yda mehmon bo'lib o'tirsang, o'larmiding? Qirq besh yildan beri shular orasida yashayman, ahmoq! Bunaqa bag'rikeng xalq yo'q dunyoda. Men bilaman-ku! (O'.Hoshimov, Tushda kechgan umrlar, 54-bet)

Xulosa. Biror millat, uning madaniyati haqida aniq va to'g'ri tasavvurga ega bo'lmaslik oqibatida Grisha berilgan hadyani pora sifatida tushungan bo'lsa, ko'p yillardan buyon o'zbek millati ichida yashab kelayotgani uchun Klava xola bu holatni bag'rikenglik deb tushunadi. Appersepsiya hodisasi idrok jarayonida hodisalarning mohiyatini, lisoniy birliklarning aniq ma'nosini ilg'ashda shu jihatdan muhim sanaladi.

Shu o'rinda V.Belyanin muloqotga nafaqat appersepsiya, balki ehtimoliy prognozlash ham katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Bunda appersepsiyaga, ya'ni saviya, dunyoqarash, oldingi bilim, tajribaga asoslangan holatda muloqotning qanday kechishini oldindan tahmin qilish nazarda tutiladi [1]. Bunday holda ehtimoliy prognozlash muloqot jarayonida suhbatdoshning qanday lisoniy birliklardan foydalanishi, suhbatni qanday olib

borishi, qanday yakunlashi haqida ma'lum tasavvurlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Qachonlardir bo'lib o'tgan samimiy suhbat keyingi suhbatning ham samimiy va pozitiv kechishi haqida suhbatdoshlarga signal bersa, bosim ostida bo'lib o'tgan muloqot ta'sirida tinglovchi keyingi muloqotning ham bosimli, asabiy ruhda o'tishini taxmin qilishi mumkin. Ba'zi insonlarga "xos" so'z va iboralar mavjud bo'ladi. Bu insonlarning nima deyishi, qanday lisoniy vositalarni qo'llashlarini oldindan taxmin qilish mumkin. Bu ham ehtimoliy prognozlashning bir ko'rinishi sanaladi.

Demak, idrok muloqot uchun muhim jarayonlardan biri sanalib, muloqotda suhbatdoshlar bir-birlarini to'g'ri tushunishlari, o'zaro muvaffaqiyatli muloqot o'rnatishlarida individual idrok darajasi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Белянин В. Психоллингвистика. Учебник. –Москва: «ФЛИНТА», 2016.
2. Мўминов С. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий- лисоний хусусиятлари. Монография. –Фарғона.
3. Махсудова М. Мулоқот психологияси. –Ташкент, 2006.
4. Шапацева М.Х. Коммуникация в зеркале психоллингвистики// <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikatsiya-v-zerkale-psiholingvistiki>
5. Хайдаров Ф., Халилова Н. Umumiy psixologiya. –Toshkent, 2009. –B.157.
6. Purba Norita. The role of psycholinguistics in Language Learning and Teaching. Tell Journal, Volume 6, Number 1, April 2018. – P.47.
7. P.FraisseLa psycho-linguistique // Problems de psycho-linguistique. – Paris, 1965. – P.5.